

Участь захисника у провадженні по застосуванню примусових заходів медичного характеру

Конституція України (ст. 59) закріплює положення про те, що кожному гарантується право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги, а у випадках, передбачених законом, воно надається безкоштовно.

Право на захист, що належить особі, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, є реальним засобом захисту особистості від необґрунтованого притиску і одночасно – необхідною гарантією справедливості рішення, що приймається судом (1).

Особливо важливого значення набуває забезпечення цього права в кримінальному судочинстві, а саме у справах неосудних і осіб, які захворіли на психічну хворобу після вчинення злочину, адже мова йде про громадян, які в силу свого захворювання не можуть самостійно здійснювати захист своїх прав і законних інтересів. Вони не можуть повною мірою сприяти винесенню законного, обґрунтованого, справедливого рішення, що стосується їх прав і інтересів, тому більша роль у реалізації ними свого права на захист має належати кваліфікованим адвокатам і законним представникам цих осіб, які є самостійними суб'єктами захисту, але інтереси психічно хворих потребують узгодженості їх дій. Тому для того, щоб права й інтереси таких осіб не були обмежені, для того, щоб створити їм рівність процесуальних можливостей поряд зі здоровими особами, законодавець, виходячи із гуманних і демократичних принципів, передбачив у кримінально-процесуальному законі випадки обов'язкової участі захисника в кримінальному судочинстві, момент, з якого захисник допускається до участі у кримінальній справі (2).

Взагалі, якщо особа обвинувачується у вчиненні злочину, то діяльність захисника спрямована на спростування обвинувачення, встановлення обставин, які пом'якшують покарання, на охорону честі, гідності, здоров'я, життя, особистої свободи і майнових.

Діяльність захисника у справах неосудних (обмежено осудних) і осіб, які захворіли на психічну хворобу після скоєння злочину, має свої особливості.

Людина з хворою психікою не здатна адекватно сприймати дійсність, не може оцінювати конкретну ситуацію в момент скоєння суспільно небезпечного діяння, усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність своїх дій (бездіяльності) і керувати ними. І як наслідок цього, такі особи визнаються неосудними, їм не пред'являється обвинувачення, в результаті чого в ході провадження у кримінальній справі відсутній такий учасник процесу, як обвинувачений.

У зв'язку з цим в юридичній літературі є точка зору, згідно з якою неосудні як обвинувачені до участі в справі не притягуються, в скоєнні злочину не обвинувачуються і тому їм немає від чого захищатися. Участь захисника у справах осіб, які скоїли суспільно небезпечне діяння в стані неосудності, викликано не функцією захисту, а представництвом. Представництво в цьому випадку не є засобом захисту, а самостійною діяльністю, спрямованою на надання юридичної допомоги неосудному в провадженні. Саме такої позиції дотримується В.Д.Адаменко, який зазначає, що „без обвинувачення немає і захисту, захист безпредметний при відсутності обвинувачення” (3).

Оскільки у справах категорії, яка розглядається, не пред'являється обвинувачення особі, щодо якої розслідується кримінальна справа, то окремі процесуалісти приходять до думки, що в даному разі „захист не захищає” (4).

З таким розумінням поняття захисту, на наш погляд, погодитись не можна. Право на захист включає в себе не тільки спростування обвинувачення, встановлення пом'якшуючих обставин тощо, але і доказування захисником того, що в справі немає достатніх даних, які вказують, що саме ця особа скоїла суспільно небезпечне діяння, з приводу якого була порушена кримінальна справа і ведеться розслідування, а також і охорону особистих і майнових прав.

Не можна також погодитись і з тим, що захист у даній категорії справ є безпредметним. Розгляд предмета захисту у справах осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння у стані неосудності або захворіли на психічну хворобу після вчинення злочину, є доцільним у співставленні з предметом доказування у кримінальній справі.

Крім часу, місця, способу й інших обставин скоєння суспільно небезпечного діяння, слідчий повинен довести, що саме ця, а не інша особа скоїла протиправне діяння. Спростування висновків слідчого щодо доведеності факту скоєння підзахисним суспільно-небезпечного діяння і може стати головною метою захисту (5).

Оскільки визнати особу неосудною і звільнити від кримінальної відповідальності може тільки суд, захисник на досудовому слідстві у справах неосудних (обмежено осудних) і осіб, які захворіли на психічну хворобу після скоєння злочину, може заперечувати законність і обґрунтованість висновків слідчого за всіма обставинами, які стосуються вирішення питань про застосування до нього примусових заходів медичного характеру. Незгода захисника з позицією слідчого може стосуватись питань встановлення й оцінки психічного стану особи як в момент скоєння протиправного діяння, так і після його скоєння, а також необхідності застосування до нього примусових заходів медичного характеру.

Так, підставою застосування примусових заходів медичного характеру є суспільна небезпечність особи, яка встановлюється в процесі розслідування у кримінальній справі, на підставі даних, які свідчать про психічний стан і можливості в зв'язку з цим скоєння ним нових, небезпечних для себе і оточуючих, дій. Невстановлення ж в діянні особи ознаки суспільної небезпечності не дає підстави застосування до неї примусових заходів медичного характеру, але, якщо воно за характером захворювання потребує лікування, то така особа підлягає направленню в психіатричну лікарню в примусовому порядку відповідно до ст.14 Закону України "Про психіатричну допомогу" (6).

Законність і обґрунтованість висновків досудового слідства про суспільну небезпечність діяння і особи, яка його скоїла, можуть бути спростовані захисником, що не тільки запобігає винесенню необґрунтованого рішення про застосування примусових заходів медичного характеру, але і

рішення про застосування попередніх заходів безпеки (віддання під нагляд родичів, опікунів, піклувальників або поміщення в психіатричний заклад).

У справах осіб, які скоїли злочин і які захворіли тимчасовим психічним розладом, вирішення питання про кримінальну відповідальність лише відстрочується, що не знімає із захисника обов'язку використовувати всі вказані в законі засоби і методи захисту з метою з'ясування обставин, що спростовують позицію обвинувачення, виправдовують особу, яка скоїла злочин або пом'якшують покарання.

Викладене дає підстави стверджувати, що зміст захисту як процесуальної функції, протистоїть обвинуваченню, у справах даної категорії повністю зберігається. Захист суб'єктивних прав і законних інтересів набуває тут особливого значення, оскільки психічно хворі особи позбавлені здатності і можливості повною мірою здійснювати надані їм права, вони можуть не законно бути піддані заходам процесуального примусу, іншим правообмеженням з боку слідчого, а також органів охорони здоров'я. Чинення перепон щодо захисту є істотним порушенням Конституції України і кримінального процесу (7).

До завдань адвоката входить забезпечення всіх прав і законних інтересів особи, навіть якщо це безпосередньо не пов'язано з пом'якшенням його відповідальності.

У зв'язку з цим обґрунтованою видається думка Михайлової Т.А. про те, що якщо “навіть в момент порушення кримінальної справи є дані про душевне захворювання особи, яка скоїла суспільно небезпечне діяння, слідчий зобов'язаний вжити заходів до того, щоб до справи вступив захисник” (8).

Таке розуміння формулювання закону відповідало б інтересам психічно хворої особи, але закон передбачає допуск захисника з моменту встановлення факту психічного розладу у справах неосудних і осіб, які захворіли на психічну хворобу після скоєння злочину. Отримання слідчим відомостей про психічне захворювання особи, яка скоїла суспільно небезпечне діяння, на більш ранньому етапі розслідування, якщо вона затримана як підозрювана або до неї

застосований запобіжний захід у вигляді взяття під варту до пред'явлення обвинувачення, зобов'язує його допустити захисника з моменту оголошення особі протоколу затримання або постанови про обрання запобіжного заходу.

У процесуальній літературі висловлена думка, згідно з якою допуск захисника у справах неосудних і осіб, які захворіли на психічну хворобу після скоєння злочину, можливий лише після проведення судово-психіатричної експертизи і отримання висновку експертів (9).

Залежність вирішення питання про допуск захисника від висновку судово-психіатричної експертизи видається необґрунтованою з двох причин. По-перше, факт психічного захворювання особи може бути встановлений не тільки висновком експертів, але й іншими доказами у справі: висновком медико-соціальної експертної комісії, довідками психоневрологічного диспансеру та іншими документами. По-друге, отримання слідчим висновку експертів, як правило, відбувається майже в кінці досудового слідства і віддаляє момент вступу захисника в провадження у справі до моменту його закінчення, що призводить до значних обмежень можливостей для захисту прав і законних інтересів неосудних і осіб, які захворіли на психічну хворобу після скоєння злочину.

Допуск захисника після отримання висновку судово-психіатричної експертизи робить неможливим його участь у вирішенні питань, пов'язаних з її призначенням. Особа, щодо якої виноситься постанова про призначення судово-психіатричної експертизи, частіше всього не знайомиться з нею через свій психічний стан. Внаслідок цього дана особа позбавлена можливості користуватись правами, передбаченими ст. 197 КПК України, тому захист її прав і законних інтересів можливий тільки при участі захисника.

Таким чином, ефективність захисту психічно неповноцінної особи вимагає допуску захисника до участі у кримінальній справі до призначення судово-психіатричної експертизи. Таке рішення не суперечить п. 5 ч. 1 ст. 45 КПК, бо момент допуску захисника визначається не в зв'язку із встановленням неосудності, а в зв'язку із встановленням факту психічного розладу.

Відповідно до ч. 2 ст. 44 КПК особа може запросити як захисника адвоката або іншого фахівця в галузі права, які за законом мають права на надання правової допомоги. Якщо захисник не був запрошений самою особою, його законним представником або іншими особами за дорученням, то слідчий (суд) зобов'язаний забезпечити участь у справі захисника.

Оскільки захист у справах цієї категорії має свою специфіку, є занадто складним, потребує високої майстерності, досвіду і знань, то, звичайно, що слідчий може допомогти у виборі такого адвоката, який в змозі професійно здійснювати свої завдання. В зв'язку з цим ми підтримуємо думку П.С. Елькінд про те, що „...реально здійснювати захист особи з фізичними і психічними вадами може тільки досить кваліфікований юрист” (10).

Саме тому при призначенні захисника через об'єднання адвокатів доцільно повідомити завідувачу юридичною консультацією про те, що особа, чий права і інтереси необхідно захищати, страждає психічним розладом, і що у кримінальній справі необхідна участь досвідченого адвоката. З метою подальшого підвищення ефективності захисту і надання допомоги психічно неповноцінним особам С.П. Щерба вніс обґрунтовану, на наш погляд, пропозицію про виокремлення у великих (районних, міських, обласних) юридичних консультаціях висококваліфікованих адвокатів, які будуть спеціалізуватися на здійсненні захисту у справах розглядуваної категорії (11). Цікавий законодавчий досвід вирішення цієї проблеми є і в ФРН. У Німеччині є адвокати, які спеціалізуються на захисті осіб з неповноцінними розумовими здібностями (12).

У Росії як захисник може бути допущений до участі в справі представник профспілкового союзу чи іншого громадського об'єднання (ч. 4 ст. 47 КПК РФ). Однак у ході спеціальних досліджень було встановлено, що представники громадськості недосконало досвідчені в юриспруденції, не знають психологічних, тактичних аспектів досудового слідства у справах таких осіб, практично не можуть розібратись у складних питаннях права, процесу і судової психіатрії, тому не можуть надати допомоги тим, хто сам не може

захищати свої права (13). Своєрідну позицію в цьому питанні займає Ю.І. Стецовський. Він вважає, що сумнів у тому, чи може непрофесійний захисник виконати свою функцію, може служити підставою для його участі в справі лише одночасно з адвокатом (14). Не випадково, в жодній із зарубіжних країн, крім адвокатів, ніхто не допускається до участі в правосудді (15).

Тому зараз важливою проблемою залишається посилення ролі адвоката в захисті прав і законних інтересів неосудних і осіб, які захворіли на психічне захворювання після вчинення злочину, підвищення його відповідальності за виконання професійних обов'язків. Якість діяльності захисника у справах такої категорії залишається низькою, тому його участь носить суто формальний характер. Захисник, який допущений до участі в справі, повинен використовувати всі вказані в законі засоби і способи захисту прав і законних інтересів неосудних і осіб, які захворіли на психічну хворобу після скоєння злочину. Для того, щоб захисник міг успішно виконувати покладені на нього завдання, закон наділяє його такою сукупністю прав, яка дозволяє реально здійснити захист.

З моменту допуску до участі в справі захисник має право:

- 1) знати, у зв'язку із скоєнням якого суспільно небезпечного діяння було порушено кримінальну справу і проводиться досудове слідство за участю неосудного і особи, яка захворіла на психічну хворобу після скоєння злочину;
- 2) подавати докази, заявляти клопотання, відводи, подавати скарги на дії слідчого, прокурора і суду;
- 3) брати участь у слідчих діях, які проводяться за клопотанням самого захисника або законного представника;
- 4) брати участь у підготовці і призначенні судово-психіатричної експертизи, знайомитися з постановою про її призначення і висновком експерта;
- 5) мати побачення віч-на-віч із своїм підзахисним без обмеження їх кількості і тривалості;

б) після закінчення досудового слідства знайомитись з усіма матеріалами справи і робити необхідні виписки;

7) брати участь у судовому розгляді та ін. (ст. 48 КПК України).

Закон говорить про право, а не обов'язок захисника бути присутнім при провадженні слідчих дій. Однак особливість суб'єкта, який страждає на психічне захворювання, потребує, на наш погляд, обов'язкової участі захисника у всіх слідчих діях, в яких може брати участь психічно хвора особа.

Активна діяльність захисника при провадженні слідчих дій покликана забезпечити створення для такої особи умов, які мали б компенсувати викликані його захворюванням ускладнення в захисті своїх інтересів.

Доцільно надати захиснику право брати участь у допитах свідків, експертів, потерпілих, при провадженні відтворення обстановки і обставин події, при огляді місця події (16).

Було б вірним у законі вказати на обов'язок слідчого своєчасно повідомити про час і місце провадження слідчих дій з участю осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння в стані неосудності, або захворіли на психічну хворобу після вчинення злочину з метою охорони прав і законних інтересів таких осіб, для забезпечення активної участі захисника в доказуванні.

Не маючи можливості особисто здійснювати захист своїх прав і законних інтересів, психічно хворі люди в багатьох випадках не отримують потрібної допомоги захисника. Однією із причин є заочний порядок здійснення захисту. Як правило, адвокат, який допущений до участі у кримінальній справі, після отримання висновку експерта про неосудність не зустрічається зі своїм підзахисним і відповідно, не має думки, що базується на особистому враженні про нього та його психічний стан.

Надання захиснику можливості мати побачення віч-на-віч з підзахисним дозволить йому встановити з ним добрі стосунки, з'ясувати спосіб життя, інтереси, можливості і здібності, рівень інтелектуального розвитку. Крім того, він з'ясовує, чи є клопотання щодо забезпечення йому в межах закону постійного зв'язку з сім'єю і зовнішнім світом (17).

З'ясування психологічних особливостей, які обумовлені психічним захворюванням, дозволить захиснику тактично вірно побудувати бесіду наодинці, спрямувати особу, в межах можливого, на активну участь у дослідженні обставин скоєння суспільно небезпечного діяння.

В законі не вказано, як повинно проходити побачення захисника з неосудним або особою, яка захворіла на психічне захворювання після скоєння злочину. До того ж, в ряді випадків, через „складний” психічний стан особи, захисник не може спілкуватись із своїм підзахисним. У випадках, коли захиснику важко встановити контакт з такою особою, він може скористатись послугами спеціаліста в галузі психіатрії або звернутись за допомогою до законних представників або близьких родичів.

Одним з найбільш ефективних засобів захисту в практиці адвокатської діяльності є заявлення клопотань.

Захисник має право клопотати про скасування запобіжного заходу, забезпечення присутності спеціаліста – психіатра і законного представника при провадженні слідчих дій, вжиття заходів до забезпечення збереження майна підзахисного, а також про з'ясування відомостей, яких не достатньо про обставини, які мають суттєве значення у кримінальній справі. Роль захисника при цьому не зводиться до надання документів, що є в його розпорядженні, внесення пропозиції про отримання нової інформації (допит свідків, виїмку і залучення до матеріалів кримінальної справи предметів, проведення додаткових і повторних експертиз або інших слідчих дій для заповнення прогалин проведеного розслідування) (18).

Відмова від захисника у справах неосудних (обмежено осудних) і осіб, які захворіли на психічну хворобу після вчинення злочину, не приймається судом, слідчим, прокурором.

Як слушно зазначає І.Л.Петрухін в окремих випадках держава суттєво зацікавлена в тому, щоб суб'єктивне право було реалізоване навіть всупереч волі його володаря, тобто під примусом, бо не всяка людина здатна зрозуміти, що надане йому право служить його інтересам (19).

Дійсно, особи, які страждають психічним розладом, обмежені в пізнавальних, соціальних і правових можливостях і здібностях, не можуть самостійно приймати правильні рішення по реалізації своїх суб'єктивних прав. У даному разі мова йде не про примусовий захист, не про участь захисника „всупереч бажанню”, а про охорону прав осіб, які страждають на психічний розлад, у яких відмова від допомоги захисника не відповідає здібностям і можливостям, які у них є (20).

Таким чином, участь захисника у справах неосудних (обмежено осудних) і осіб, які захворіли на психічну хворобу після вчинення злочину, є обов'язковою і внаслідок того, що в силу захворювання у особи зникають такі можливості, без яких вона не може вирішувати весь обсяг наданих йому прав, допомога адвоката повинна розцінюватись як гуманітарна і соціально корисна.

Література

1. Дремина Н.И. Проблемы профессиональной защиты по делам о применении принудительных мер медицинского характера: Дис.... канд. юрид. наук. - Одесса, 1991. - С.53
2. Щерба С.П. Теоретические основы и особенности уголовного судопроизводства по делам лиц, страдающих физическими и психическими недостатками: Дис.... доктора юрид. наук. - М., 1990. -С. 148.
3. Адаменко В.Д. Сущность и предмет защиты.- Томск, 1983. - С. 23-24.
4. Советский уголовный процесс /Под ред. Алексеева Н.С., Лукашевича В.З. – М., 1989. - С. 424
5. Дремина Н.И. Проблемы профессиональной защиты по делам о применении принудительных мер медицинского характера. Дис.... канд. юрид. Наук. - Одесса, 1991. С.73.
6. Закон України “Про психіатричну допомогу” від 22.02.2000 р. //Відомості Верховної Ради, 2000. - N 19.
7. Зейкан Я.П. Захист в кримінальній справі. –К., 2002. – С.9

8. Михайлова Т.А. Производство по применению принудительных мер медицинского характера. - М., 1987. - С. 22.

9. Галаган А.И. Особенности расследования органами внутренних дел общественно опасных деяний лиц, признаваемых невменяемыми. – Киев, 1986. - С. 53

10. Элькинд П.С. Некоторые вопросы защиты в советском уголовном процессе // Сов. юстиция.- 1968.- № 9. -С. 12.

11. Щерба С.П. Теоретические основы и особенности уголовного судопроизводства по делам лиц, страдающих физическими и психическими недостатками: Дис.... доктора юрид. наук. М., 1990. С. 158-159

12. Хорсткотт хартмут. Взаимоотношения между прокуратурой и системой судопроизводства – В сб: Прокуратура в правовом государстве. Материалы многосторонней встречи, организованной советом Европы совместно с Генеральной прокуратурой РФ. – М. 1997. - С. 150.

13. Щерба С.П. Теоретические основы и особенности уголовного судопроизводства по делам лиц, страдающих физическими и психическими недостатками: Дис.... доктора юрид. наук. - М., 1990. - С. 160.

14. Стецовский Ю.И. Обстоятельства, исключаящие участие лица в качестве защитника // Сов. юстиция. - 1986. -№ 12.- С. 10.

15. Морозов С. В интересах защиты прав граждан // Сов. юстиция. - 1990. - №9. - С. 6.

16. Каган Л. Об участии адвоката на предварительном следствии // Рад. право. - 1988. - № 7. - С. 55-56.

17. Щерба С.П. Теоретические основы и особенности уголовного судопроизводства по делам лиц, страдающих физическими и психическими недостатками: Дис.... доктора юрид. наук. - М., 1990. - С. 170.

18. Варфоломеева П.В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника. - Киев. 1987. - С. 61.

19. Петрухин И.Л. Уголовно-процессуальное принуждение и свобода личности // Сов. государство и право. -1984.- № 4.- С. 82-83.

20. Щерба С.П. Теоретические основы и особенности уголовного судопроизводства по делам лиц, страдающих физическими и психическими недостатками: Дис.... доктора юрид. наук. - М., 1990.- С. 173.